

Проф. др Данко Леовац
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
danko.leovac@f.bg.ac.rs

РУСКИ ДОБРОВОЉЦИ 1876. У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА – КРАТАК ОСВРТ

Анстракт: Велика источна криза (1875–1878) и српско-турски ратови и данас заузимају важно место у домаћој, као и у иностраној историографији. Одмах на почетку сукоба у Србију је стигао већи број руских добровољаца, махом официра. У раду су анализирана различита запажања и сећања савременика о тим добровољцима, њиховом значају и улози у рату. У преко стотину различитих врста записа савременика остала су и различита запажања о руским добровољцима. У највећем делу говорило се о њима похвално и позитивно, у мањем делу и позитивно и негативно, док је занемарљив број оних који су износили искључиво негативне оцене.

Кључне речи: Велика источна криза, Русија, Србија, руски добровољци, савременици, сећања

Период Велике источне кризе (1875–1878) и српско-турских ратова заузимао је и данас заузима важно место међу научним и истраживачким радовима и у земљи и у иностранству.¹ Када говоримо о иностранству, на првом месту мислимо на Русију и радове руских научника. На овом пољу, захваљујући њеном богатом истраживачком опусу, можемо истаћи професорку Људмилу В. Кузмичеву са Историјског факултета Московског државног универзитета М. В. Ломоносов, која се у низу стручних радова бавила различитим аспектима руских добровољаца у Србији 1876. године и Великом источном

1 Видети: *Библиографија југословенске литературе о великој Источној кризи 1875–1878*, књ. 1: (1875–1978), приредили Ј. Максин, А. Лолић, Београд, 1979; М. Радевић, „Библиографија југословенске литературе о великој источној кризи 1875–1878“, *Зборник Историјског музеја Србије* 24, (1987), стр. 135–158.

кризом. Поред ње, важно место заузима наш покојни колега Андреј Л. Шемјакин. Својим радовима, а посебно монографијом о Николају Рајевском (грофу Вронском)² Шемјакин је осветлио бројна места и улогу руских добровољаца у Првом српско-турском рату. Његова студија о грофу Вронском на један необичан и пријемчив начин осликава нам лик не само једног већ бројних руских добровољаца који су дошли у Србију и борили се за српски народ или, како је Јован Ристић навео у *Дипломатској историји*, „да пролију своју крв за ствар хришћанску и словенску“.³

Србија је у Први српско-турски рат 1876. ушла под притиском догађаја, очекујући да ће то довести и до уласка Русије у ратна збивања. Српска очекивања подгревале су изјаве Н. П. Игњатијева, руског амбасадора у Цариграду, као и бројних словенофила. Игњатијев је чак поручивао да је то тајна царева жеља. „Што би ви хтели, да вам господар отворено каже своју тајну жељу? Разуме се да он то не може. А ја вам понављам: чим објавите рат, Русија ће одмах за вама“.⁴ Уместо уласка Русије у рат, Србију су помогли руски добровољци. У недостатку српских виших официра, они су попунили војне штабове, некада у искључиво руском саставу, а некад мешано са српским официрима и добровољцима из других земаља. Било је и случајева разних комбинација, па и таквих да руски командант у српском штабу за свог ађутанта има једног Енглеза.⁵

Највише пажње у историографији заузимао је свакако Михаил Г. Черњајев, добро познат у словенофилским круговима у Русији, али и у Србији. Личност богате и специфичне биографије, оставио је доста трага у Првом српско-турском рату. Незадовољан тиме што није унапређен у чин генерала након што је на челу руских трупа ушао у Ташкент, дошао је у сукоб са руским министарством војним, те је

2 А. Л. Шемјакин, *Смрт грофа Вронског: поводом 125-годишњице српско-турског рата и учешћа руских добровољаца у њему*, Београд, 2002; Исти, *Смрт грофа Вронског*, 2. измењено и допуњено изд., Београд, 2006.

3 Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, прва књига, први рат*, Београд, стр. 156.

4 М. Н. Покровскиј, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*, Москва, 1924, стр. 259.

5 М. Екмечић, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878. године“, *Балканика/Balkanica IX* (1978), стр. 112.

и пензионисан. Био је један од уредника словенофилског листа *Рускиј мир*, који је инсистирао на томе да након избијања устанка 1875. године руска помоћ Србији не сме да остане само на слању новца.⁶ Черњајев је иначе од раније сматран „једним од највећих пријатеља српских у Русији“.⁷ У лето 1876. долази у Србију и постаје главнокомандујући војске на Моравском фронту. Његова личност, деловање и особине и данас представљају окоснице супротстављених ставова у историографији, од оних изразито позитивних до оних осуђујућих и негативних. Са доласком Черњајева, у Србију долази и неколико хиљада руских добровољаца.

О тачном броју руских добровољаца који су стигли у Србију и даље се воде полемике.⁸ Већина руских добровољаца се налазила у Тимочко-моравској, док су поједини добровољци, па чак и одреди, учествовали у борбеним дејствима у Ибарској војсци. Главна борбена дејства у којима су учествовали руски добровољци заједно са српским војницима и официрима била су напад на турске положаје на Бабиној глави у првим данима рата, сукоби на Великом Извору у јулу, одбрана положаја у околини Алексинца и Делиграда у августу, одбрамбене битке у околини Кревета, октобарске битке у области Ђуниса, које су окончане поразом српске војске. Иако је о ратовима и добровољцима писано много, мало радова се дотиче целокупне слике руских добровољаца, како су примљени, како су их видели у Србији, како су их видели српски официри, а како војници. Због тога смо се и определили да у овом раду покушамо да дамо слику руских добровољаца какву су имали њихови савременици у Србији. Највећи део дневничких записа, мемоара, сећања и казивања савременика о овом периоду публикован је у наредним деценијама, у часописима *Ратник*, *Отаџбина* и другим, или као засебна издања.

У више од стотину различитих врста записа савременика остала су и различита запажања о руским добровољцима. У највећем делу говорило се о њима похвално и позитивно, у мањем делу и по-

6 С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва, 1960, стр. 273.

7 В. Ђорђевић, *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, књ. 1: На граници, Београд, 1907, стр. 2–3.

8 С. Грујић, *Српско-турски рат 1876–77. год.: операције тимочко-моравске војске: белешке и успомене ђенерала Саве Грујића: са 7 планова*, књ. 4, св. 7 и 8, Београд, 1902, стр. 85; С. Грујић, *Бугарски добровољци у српско-турском рату 1876. године*, Београд, 1892, стр. 32; С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, стр. 319; М. Екмечић, *нав. дело*, стр. 119–120.

зитивно и негативно, док је занемарљив број оних који су износили искључиво негативне оцене.

Највећи део савременика био је сложен у томе да је Србија у рат са Османским царством 1876. године ушла неспремна и без квалитетног наоружања, стајаћа и народна војска имале су хроничан недостатак командног кадра, који је био готово без искуства за позициони рат. Редовна српска војска је шест месеци пре рата имала само 317 официра, од којих је било пет пуковника, 12 потпуковника, 20 мајора. Од тога су само 24 официра била са штапском струком. Ове недостатке у већој мери покрили су руски официри и војници из добровољачког састава. Већ за време првих битака видео се проблем у заповедништву и јединству у командном ланцу. Артиљеријски пуковник Дамњан Влајић истицао је да су руски официри у командама потиснули српске официре, што је створило одређену заједљивост код појединаца у српском кадру. Међутим, и он као и други савременици непобитно истичу да је руска помоћ имала велики одјек у моралном погледу, нарочито код обичних војника. Деловање добровољаца утицало је на подизање морала и храбрости код српске народне војске.

Посебан проблем у командном ланцу биле су тешкоће у комуникацијама. Нижи командни кадар често није разумевао наређења која је добијао од добровољаца који су се налазили у командном кадру, посебно када је реч о писменим наређењима. Језичке баријере често су служиле као окосница осликавања негативних утисака о појединим добровољцима. Иако су појединци кривили Черњајева да није на време слао наредбе јединицама, наилазимо на бројне ситуације које говоре другачије. Можда је најбољи пример када се у борбама око Шиљеговца, курир кога је Черњајев хитно послао са наређењима и упутствима за пуковника Ђуру Хорватовића, успут напио у једној механи и скочио у Мораву „мртав пијан, где се и удавио“.

„Једно је налагао главнокомандујући, друго је налагао шеф главног штаба, треће разни нижи официри“, остало је забележено. Када говоримо о проблемима у командном ланцу, важно је напоменути и да су бројне јединице остајале без команданата готово одмах на почетку борби. Тако се наводи да је један „руски официр јуче саввим лудо погинуо, кажу, метнуо на сабљу своју капу, и напред пред ланцем викао 'напред браћушко, напред! вперед на штики!' па је

тако и погинуо“. Остатак ове јединице потом се разбежао пред турском потером.⁹

Черњајев и други руски официри били су навикнути на командовање правим војним јединицама, а не одредима народне војске. Ту се често налазила срж проблема. Сам генерал Ранко Алимпић, командант на фронту према Дрини, наводио је да „нема довољно поверења у своје војнике“.¹⁰ Британска штампа је извештавала да у српским јуришима руски официри гоне војнике пиштољима. Појава саморањавања да би се избегло учешће у даљим борбама била је доста распрострањена. Необученост и ненавикнутост на слушање команди стварали су бројне проблеме. Рат је у ствари показао све слабости система народне војске. Покушаји дисциплиновања су стварали отпоре и узроци су стварања касније негативне слике, посебно о Черњајеву. Један од примера је када је за време борби, на северној падини Рујевице, Черњајев са пратњом срео групу наоружаних људи у народном оделу који су били одвојени од своје чете. Тада је наредио да их као бегунце ишибају за пример. Због овог потеза био је критикован јер најпре није поуздано утврдио да ли се ради о дезертерима.¹¹

Они који су га највише критиковали сагласни су у томе да је за поразе и турске нападе једини кривац Черњајев. Тако су, чак и тренуцима када је војска морала да се одмори, налазили одговорност Черњајева. „У време битака на Књажевцу и Шиљевоцу Черњајев мирно руча. Када су Турци жестоко напали Књажевац, јединице су се кретале пужевски, а како се оклевало и прогањало и у оном тренутку кад се чу грмљавина топова са североистока од Књажевца, како се печенице пекле, обедовало и после дечије воденице правиле на манастирском пољу – не пристоји нам да опширно опишемо“.¹² Официрска му је трпезарија личила на вашар, где за вечером увек седи до 30 људи, од којих се ни двојица међу собом не познају. Сам он је показивао невиђену „осорљивост“, писао је о Черњајеву српски официр Светозар Магдаленић.¹³

9 „Ратни дневник једног другокласца вођен од 10. јуна до 22. октобра 1876“, *Отаџбина*, III/8/32 1881, стр. 603.

10 М. Екмечић, *нав. дело*, стр. 117.

11 „Черњајев у Србији као војсковођа и политичар, од једног старог војника“, *Отаџбина*, III/8/32, 1881, стр. 517–518.

12 *Исто*, стр. 529.

13 С. Магдаленић, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877–1878. и 1885–1886: 1: Први рат с Турцима*, св. 3, Београд, 1910, стр. 62; св. 5, стр. 103.

Иако је било неопходно тражити и некога окривити за пораз, већина савременика била је умеренија у оценама. Пера Тодоровић и Владан Ђорђевић, који су се налазили у штабу генерала Черњајева, критиковали су устројство народне војске, која није била спремна да изнесе терет рата са Турцима. Тодоровић је онима који су сваљивали терет кривице на Черњајева и руске добровољце одговарао да „наше патриоте морају да престану са својим патриотским лагањем, да оповргавају сами себе и лажно доказују“.

Иако слике руских добровољаца нису црно-беле, наравно као што ништа није црно-бело, неопходно је заиста одати почаст људима који су дошли да се боре без обзира на њихове могуће интересе и личне разлоге. Међу њима је било младића од двадесетак година. Једно дирљиво сведочанство оставио нам је Миливоје Прендић, који је у време избијања рата 1876. имао свега 17 година. „У јулу месецу исте године дошао је у Алексинац генерал Черњајев и настанио се у кући мога деде Ристе Прендића. Као добровољац био сам телеграфист при штабу Черњајева. Черњајев је био поштен и симпатичан, изванредно храбар. Та се његова храброст нарочито увидела у борби на брду 'Бабиној глави'. Тада је голом сабљом напао на Турке. Што је најважније, у редовима руских добровољаца било је неколико младића, скоро деце. Понеки од њих тада су први пут узели у своје руке оружје. Тако сам једног симпатичног младића, сина богатог москавског трговца, ујутру учио како треба руковати сабљом и револвером, а већ увече погинуо је у боју“.¹⁴ Пера Тодоровић се присећао пуковника Дохтурова, који је у августу 1876. године стигао из Русије. „То је био веома спреман официр. Врло интелигентан; према сваком и млађем пажљив и приступачан. Скроман, а у свима пословима изврсно разуман и вредан. Поред великих, огромних послова у штабу, често се бавио и на терену, обилазећи положаје и трупе“, писао је Тодоровић.¹⁵ Бројни су описи руских официра и војника који су се одликовали изузетном храброшћу, борили се увек у првим редовима, нису жалили свој живот.

14 *Правда*, 11. 5. 1939.

15 И. С. Павловић, *Из доба 1875–1878*, Београд, 1940, стр. 44.

Када говоримо о црно-белим сликама, овде вреди навести и најистакнутије критичаре руских добровољаца, међу којима су можда највећи официр Светозар Магдаленић и италијански добровољац Ђузепе Барбанти-Бродан, који су руске добровољце делили у три групе:

1. пропали свет, без крова и без хлеба, који се добро запослио и дошао је у рат зато што није знао шта друго да ради; то су они који се опијају:

2. војници по занимању, људи који су дошли овамо из великодушности, из жеље да направе своју каријеру, и још из осећања дужности, пошто се ратује против вечног, неумољивог непријатеља њихове отаџбине и њихове вере; то су образоване личности, у почетку доста симпатичне и љубазне, али које се после кратког времена показују надуване, грубе и навикнуте да сваком заповедају;

3. ова врста су људи који представљају оно што је добро у руском незваничном народу – то су добровољци дошли да понуде свој живот из чистих великодушних побуда; веома образовани младићи, у већини богати, ватрени, пуни вере у револуцију, жуде да се жртвују за племениту идеју, слабо уверени у своју моћ у Русији, а који се овде, сви заједно, надају да ће наћи полазну тачку за велики покрет коме теже, али су изнад свега одушевљени самоодрицањем и борбом, увек љубазни, живахни, весели, понеки пут воле да се проведу, премда су јаки карактером, привлаче другог и њиме нехотице завладају.

Магдаленић је наводио да је било само 200 Руса који су били словенски чисти идеалисти, поред њих још 500 корисних, а остало је била незаинтересована маса. Било их је који су дошло да дангубе, због провода и просто због разузданог и безбрижног живота или што су били плаћени да иду у Србију. Неки нису ни знали где је Србија, мешајући је са неком пресијском покрајином.¹⁶ Штабови руских официра били су претворени у племићка гнезда, док седе за столовима, српски сељаци би иза њихових леђа махали гранчицама да не дозволе мувама да падају по тањирима.¹⁷

Разлоге за овако негативне ставове можемо пронаћи у животним путевима самих критичара. Магдаленића су више пута руски официри кажњавали за непослушност, док је Барбанти био не-

16 С. Магдаленић, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877–1878. и 1885–1886: 1: Први рат с Турцима*, св. 1, стр. 3.

17 D. Anderson, *The Balkan Volunteers*, London, 1968, 30.

задовољан јер су руски официри били у вишем командом ланцу од њега. Магдаленић је ишао тако далеко да је кривио руске добровољце да су донели сифилис, нарочито у поједина насеља у зајечарском округу.¹⁸ Иако је готово извесно да су постојали добровољци који су имали сифилис (чињеница је да је био изузетно распрострањена болест), тврдња да су га управо они донели нема никаквог основа. Томе у прилог говори и то што је сифилис био ендемска болест у готово целој источној Србији.

Порази у Првом српско-турском рату, проналажење кривца и сећање на тешке дане праћени су међусобним пребацивањима и оговарањима руских добровољаца и српских официра, што је користила и штампа либералног опредељења у Русији, која је и без тога била критична према добровољачком покрету. Тако је забележена и пародија говора кнеза Милана руским добровољцима: „Браћо Руси, ми вас љубимо, само идите кући молим вас, церемонијалним маршом! Право в Русију!“¹⁹

Када сумирамо разматрања и сећања савременика о руским добровољцима чињеница је да им нико од њих није одрицао на првом месту храброст. Управо та храброст, често луда храброст, пленила је пажњу савременика. Тако су, на пример, подвизи Николаја Рајевског и његова погибија праћени са достојанством и дивљењем. Ако изузмемо појединце, попут Светозара Магдаленића који је износио изразито негативне оцене о руским добровољцима, остали који су и писали у негативном тону, махом су такве оцене износили о Черњајеву. Критикован је да није био практичан човек, да није признавао да за њега могу да постоје препреке, да му је срце било јаче од разума. Ипак, ни његови највећи непријатељи, а имао их је много, нису могли да укажу на било какво његово дело из користољубља. „То је био човек велике душе и несебичан у пуном смислу те речи“, писао је Карцов, руски посланик у Београду.²⁰ Иако се „много предавао машти и оптимизму, ипак је све официре, и српске и руске на бојном

18 *Време*, 16. 12. 1936.

19 А. С. Книћанин, *Ратни дневник*, књ. 1: Први рат: 1876–1877, Београд, 1880, стр. 168.

20 Ю. С. Карцов „Иза кулиса дипломатије“, *Дело*, 60/1 јул 1911, стр. 193.

пољу, надмашао својом војничком спремом и својим искуством“, навео је Јован Ристић.²¹

У суштини, након неуспеха у Првом српско-турском рату тражио се кривац за поразе. Неумољиви критичари су као главног кривца означавали Черњајева. „Ја сам лично био код ђенерала Черњајева и уверавао га да је устанак спремљен, да народ чека само да му се дотури оружје и муниција... али ђенерал Черњајев то није хтео одобрити... То беше за мене страشان пораз“, писао је Тодор Станковић.²² Ипак, он нигде не наводи да оружја и муниције често није било ни за саму војску, да су транспортне могућности било готово никакве.

Умеренији савременици су ипак опрезније сагледавали читаву ситуацију и говорили о немогућностима тадашње српске војске да се избори са надмоћнијим непријатељем. Народна војска, уз недостатак наоружања, без обзира на бројне добровољце, није могла да изнесе терет рата. Черњајев је био свестан да су га многи кривили за поразе, те је он сам кривио политички врх и дипломатију: „Да дипломатија није почела при крају народног покрета, већ стала на његово чело, колико би крви и новца било сачувано, колико би се жалости и разарања избегло. И тада и сада, радње дипломатије су сличне акцијама команданта, који нема дефинитиван план, па је стога спреман да изврши десет пута више посла него што је потребно, само да би избегао општу битку (...) Када покрећете рат, морате имати на уму једини циљ: победу, која је, без обзира колико скупо коштала, увек јефтинија од најјефтинијег пораза“.²³

У сваком случају, одговорност се не може пребацити на једну личност, а у овом случају одговорност може да дели више фактора. На крају, морамо истаћи да је упркос појединим негативним писањима о Черњајеву и руским добровољцима, њихова заслуга у ратном вихору 1876. године била велика, поготово са аспекта официрског кадра тј. његовог недостатка у српској војсци. Чак и они који су писали изразито негативно о добровољцима нису ово одрицали. Можемо рећи да је у сећањима савременика позитивна слика руских добровољаца ипак односила превагу над оним негативним искуствима. И када је реч о негативним сликама, умногоме је у њима предњачио генерал Черњајев, у знатно мањој мери је негативна слика била присутна у

21 Ј. Ристић, *нав. дело*, стр. 147.

22 Т. П. Станковић, *Успомене*, приредила Б. Лилић, Пирот, 1996, стр. 18–19.

23 „Черњајев у Србији као војсковођа и политичар, од једног старог војника“, *Отаџбина*, III/8/32 1881.

целини када се говори о руским добровољцима. Словенско братство и „љубав Срба према Русима као братском народу“ често су односили превагу над било каквим негативним утисцима о ратним збивањима.

Можда је најбољу слику српско-руског јединства током рата и виђење обичних војника оставио италијански дописник Никола Лазаро: „Сви ти тако различити елементи стварали су једну величанствено хармоничну целину, лепу до узвишеног. Меланхолија песме спајала се са пуцкетањем ватре, као што се бледа светлост месеца сједињавала са црвеним сјајем пламена. Силовита игра са Кавказа губила је свој дивљи карактер поред мирног српског кола; никада закон супротности није стварао лепшу целину, која је електризирила и опијала. Уверен сам да, када би пала турска бомба у двориште, нико се не би бринуо“.²⁴

24 Н. Лазаро, *Србија током рата 1876. године*, Београд, 2007.

ПРОФ. Д. И. Н. ДАНКО ЛЕОВАЦ

Филозофски факултет, Универзитет в Белграде
danko.leovac@f.bg.ac.rs

РУССКИЕ ДОБРОВОЛЬЦЫ В 1876 ГОДУ В ПАМЯТИ СОВРЕМЕННОКОВ – КРАТКИЙ ОБЗОР

Ключевые слова: Великий восточный кризис, Россия, Сербия, русские добровольцы, современники, воспоминания

Резюме: Великий восточный кризис (1875–1878 гг.) и сербско-турецкие войны до сих пор занимают важное место в историографии. Сразу же в начале конфликта в Сербию прибыло большое количество русских добровольцев, в основном офицеров и бывших военнослужащих. В статье анализируются различные наблюдения и воспоминания современников об этих добровольцах, их значении и роли на войне. В более чем сотне различных записей современников сохранились разные наблюдения о русских добровольцах. В большинстве своем их хвалили и оценивали положительно, в меньшей степени – как положительно, так и отрицательно, при этом количество давших исключительно отрицательные оценки было ничтожно.